

Ραφαήλ, *Η Σχολή των Αθηνών*. Αναγεννησιακή απεικόνιση της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας (λεπτομέρεια από την Αίθουσα της Υπογραφής, Ρώμη, Βατικανό, 16ος αιώνας), όπου πιθανότατα απεικονίζονται, από αριστερά προς τα δεξιά, ο Παρμενίδης, ο Ηράκλειτος και ο Πυθαγόρας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Οι Προσωκρατικοί

Στο κεφάλαιο αυτό:

- Θα μελετήσουμε **κείμενα από έργα** των προσωκρατικών φιλοσόφων τα οποία έχουν διασωθεί μόνο σε **αποσπάσματα** και από **αναφορές και περιλήψεις** μεταγενέστερων συγγραφέων.
- Θα δούμε τον τρόπο με τον οποίο αυτοί ερμήνευσαν τον **κόσμο**, περνώντας για πρώτη φορά από τις μυθολογικές αφηγήσεις στη λογική ερμηνεία της φύσης και του κόσμου.
- Θα επισημάνουμε ορισμένα προβλήματα **γνώσης**, που αυτοί πρώτοι εξέτασαν, όπως τη διάκριση της αλήθειας από την πλάνη, τη σχετικότητα της γνώσης και τα όριά της, τα οποία απασχολούν μέχρι σήμερα τον ανθρώπινο στοχασμό.
- Θα προσεγγίσουμε ορισμένες απόψεις της **ηθικής** και της **πολιτικής** φιλοσοφίας, που διατυπώθηκαν για πρώτη φορά από τους Προσωκρατικούς, όπως είναι η ηθική συμπεριφορά των ανθρώπων, το πρόβλημα των αρετών και των ηθικών αξιών, η κοινωνική οργάνωση, το δημοκρατικό πολίτευμα και η ευθύνη των πολιτών για τη διασφάλιση της σωστής λειτουργίας του.
- Θα συζητήσουμε σχετικά με την επικαιρότητα της σκέψης τους.

Οι Προσωκρατικοί

Άποψη της Μίλητου, όπου φαίνεται το αρχαίο θέατρο. Η πόλη βρισκόταν στην ακτή της Ιωνίας, ανάμεσα στον ελληνικό κόσμο και την περσική αυτοκρατορία.

«Η φιλοσοφία αρχίζει με τον Θαλή, ο οποίος μπορεί να χρονολογηθεί από το γεγονός ότι προέβλεψε μια έκλειψη ηλίου, η οποία έγινε το έτος 585 π.Χ. Φιλοσοφία και επιστήμη, που δεν ήταν τότε χωριστά, γεννήθηκαν μαζί μ' αυτόν, τον 6ο αιώνα π.Χ.»
[B. Russell, *Ιστορία της Δυτικής φιλοσοφίας*, (1945), μτφρ. Α. Χουρμούζιου, εκδ. Ι.Δ. Αρσενίδης, ά.έ., σελ. 3].

Νόμισμα της Εφέσου από ήλεκτρο με έμβλημα ένα ελάφι. Είναι το παλαιότερο ενεπίγραφο ελληνικό νόμισμα (γύρω στο 600 π.Χ., Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο).

1 Η προσωκρατική φιλοσοφία

Η προσωκρατική φιλοσοφία είναι το πρώτο στάδιο στην εξέλιξη της ελληνικής φιλοσοφίας. Ονομάζεται έτσι, επειδή οι πρώτοι φιλόσοφοι έζησαν και έδρασαν πριν από τον Σωκράτη (470/69-399 π.Χ.). Η προσωκρατική φιλοσοφία γεννήθηκε στην Ιωνία, στις ελληνικές αποικίες που βρίσκονταν στις ακτές της Μικράς Ασίας (στη Μίλητο αρχικά, στην Έφεσο και την Κολοφώνα στη συνέχεια), γιατί εκεί υπήρχε προηγμένη οικονομική ζωή, κοινωνική και πολιτική ελευθερία, καθώς και επικοινωνία μεταξύ διαφόρων πολιτισμών και λαών. Αναπτύχθηκε, κατά τον 6ο και τον 5ο αιώνα π.Χ., αρχικά στις πόλεις της Μ. Ασίας και αργότερα στη Σικελία και την Κάτω Ιταλία, στη νησιωτική Ελλάδα, στη Θράκη και στην Αθήνα. Οι εκπρόσωποί της, οι *Προσωκρατικοί*, θεωρούνται οι πρώτοι *κοσμολόγοι* και *φυσιολόγοι*, αφού επιχειρήσαν να κατανοήσουν και να ερμηνεύσουν τον κόσμο και τη φύση, χρησιμοποιώντας τη λογική, χωρίς αναφορές στον μύθο, τη θρησκεία, την αυθεντία ή την παράδοση.

Το πρόβλημα του θεού και η παραδοσιακή θεολογία απασχόλησαν επίσης τους Προσωκρατικούς, οι οποίοι σχολίασαν τις παραδομένες αντιλήψεις για τους θεούς και τη θρησκευτική συμπεριφορά των ανθρώπων, καθώς και προβλήματα της πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας.

2 Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι

Οι Προσωκρατικοί συνδύαζαν τη φιλοσοφία με την επιστήμη, στην προσπάθειά τους να βρουν την αλήθεια και να αποκτήσουν τη γνώση για την αρχή ή την ουσία του κόσμου. Υπήρξαν ποιητές, νομοθέτες, πολιτικοί αλλά κυρίως επιστήμονες, αφού ασχολήθηκαν με την αστρονομία, τη γεωμετρία, τα μαθηματικά, τη θεωρητική μηχανική, την ιατρική. Υπήρξαν όμως και δάσκαλοι της ρητορικής και της φιλοσοφίας οι οποίοι ενθάρρυναν τους μαθητές τους να συζητούν και να αμφισβητούν, αναπτύσσοντας τις δικές τους ιδέες αλλά και την κριτική σκέψη. Διακρίνονταν για τη σοφία τους, με τη σημασία που αυτή η λέξη αποκτά τον 6ο αιώνα π.Χ., με την άνθιση των επιστημών, όταν *σοφοί* χαρακτηρίζονται όχι μόνο όσοι ασχολούνται με τις τέχνες και την πολιτική αλλά και με επιστήμες, όπως τα μαθηματικά, η γεωμετρία, η αστρονομία, η ιατρική.

Οι σημαντικότεροι Προσωκρατικοί ήταν:

Ο **Θαλής**, ο **Αναξίμανδρος** και ο **Αναξίμενης**, γνωστοί ως *Ίωνες* ή *Μιλήσιοι*, ο **Ξενοφάνης** ο **Κολοφώνιος** και ο **Πυθαγόρας** ο **Σάμιος**. Όλοι αυτοί έζησαν και έδρασαν τον 6ο αιώνα π.Χ. Ασχολήθηκαν κυρίως με την **αρχή του κόσμου**.

Ο **Παρμενίδης** και ο **Ζήνων**, οι γνωστοί ως *Ελεάτες* (από την Ελέα της Κάτω Ιταλίας), ο **Ηράκλειτος** ο **Εφέσιος**, ο **Εμπεδοκλής** ο **Ακραγαντίνος**, ο **Αναξαγόρας** ο **Κλαζομένος**, ο **Λεύκιππος** και ο **Δημόκριτος** από τα Άβδηρα της Θράκης. Όλοι αυτοί έζησαν και έδρασαν τον 5ο αιώνα π.Χ. και ασχολήθηκαν κυρίως με τη **δομή του κόσμου**.

3 Ποια ερωτήματα έθεσαν οι Προσωκρατικοί;

Οι Προσωκρατικοί ασχολήθηκαν με ερωτήματα *κοσμολογικά* αναζητώντας στη φύση τις δυνάμεις που την απαρτίζουν και επιδιώκοντας να βρουν την *πρωταρχική αιτία*, *ουσία* ή *αρχή του κόσμου* αλλά και τη *δομή* ή *μορφή του κόσμου*. Προσπάθησαν επίσης να εξηγήσουν λογικά την ουσία και τη δομή του κόσμου. Μολονότι στηρίχθηκαν σε παλαιότερους ποιητές και στοχαστές, όπως ο Όμηρος και ο Ησίοδος, αλλά και στις παλαιές κοσμολογίες και κοσμογονίες, είδαν τον κόσμο ως μια ολότητα, που αποτελείται από αισθητά και μεταξύ τους διακριτά πράγματα, και απορρέει από μια πρώτη αρχή ή από σύνολο αρχών. Οι εξηγήσεις τους για τον κόσμο στηρίχθηκαν στην παρατήρηση και σε λογικές μεθόδους, όπως η *αναγωγή*, η *επαγωγή* και η *αναλογία* (βλ. σελ. 19). Συνέβαλαν στη διερεύνηση της φύσης και στην κατανόηση του κόσμου και πολλά από τα ερωτήματα που έθεσαν απασχολούν και στις μέρες μας επιστήμονες, φιλοσόφους, καλλιτέχνες.

Ασχολήθηκαν επίσης με προβλήματα της γνώσης, της κοινωνίας, της ηθικής και της πολιτικής. Παρομοίασαν τη δομή της φύσης με τη δομή της κοινωνίας τους αλλά και με την πολιτική οργάνωσή της. Οι έννοιες της *αρετής*, της *φρόνησης*, της *σοφίας*, της *δικαιοσύνης*, της *δημοκρατίας* και του *νόμου* τούς απασχόλησαν εξίσου με τις έννοιες της *ύλης*, του *απείρου*, της *δύναμης*, του *αριθμού*, της *κίνησης* και της *μεταβολής*, του *Γίνεσθαι* (της αέναης ροής και μεταβολής των πάντων) και του *Είναι*, που νοείται ως ακίνητο και αιώνιο. Οι Προσωκρατικοί ενδιαφέρθηκαν ιδιαίτερα για τον άνθρωπο και υποστήριξαν την αξία των ηθικών αρετών. Καθιέρωσαν τον τύπο του σκεπτόμενου και σώφρονος ανθρώπου. Η φιλοσοφία τους θεωρείται όμως κοσμοκεντρική και μόνο με τον Σωκράτη, τους Σοφιστές και τους μετέπειτα φιλοσόφους γίνεται ανθρωποκεντρική, όπως θα δούμε στα επόμενα κεφάλαια.

4 Πώς γνωρίζουμε το έργο τους;

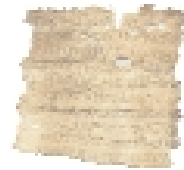
Οι Προσωκρατικοί έγραψαν σε ποιητικό λόγο, αλλά και σε πεζό. Τα έργα τους, που τα περισσότερα τιτλοφορούνται *Περί Φύσεως*, έχουν διασωθεί μόνο σε αποσπάσματα, με διάφορους τρόπους, διαμέσου των αιώνων. Οι κυριότερες πηγές μας γι' αυτούς και τα έργα τους είναι μεταγενέστεροι *φιλόσοφοι*, όπως ο Πλάτων, ο Αριστοτέλης, ο Πλούταρχος, ο Σέξτος ο Εμπειρικός κ.ά., *δοξογράφοι*, όπως λ.χ. ο Θεόφραστος ο Εφέσιος και ο Αέτιος, οι οποίοι έχουν επίσης προβεί σε συλλογές φιλοσοφικών δοξασιών των Προσωκρατικών γύρω από διάφορα ζητήματα, και *βιογράφοι*, όπως λ.χ. ο Διογένης ο Λαέρτιος. Ο Ιωάννης Στοβαίος συγκέντρωσε επίσης προσωκρατικά αποσπάσματα, ιδιαίτερα από τον Δημόκριτο, στο *Ανθολόγιόν του* (5ος αι. μ.Χ.).

5 Ποια η σημασία της προσωκρατικής σκέψης για μας σήμερα;

Η προσωκρατική φιλοσοφία θεωρείται πηγή και τροφός του φιλοσοφικού και επιστημονικού πνεύματος που αναπτύχθηκε αργότερα. Η θέση των Προσωκρατικών στην ιστορία της ευρωπαϊκής επιστήμης και φιλοσοφίας είναι ξεχωριστή και η ερμηνεία των κειμένων τους απασχολεί μέχρι σήμερα τους φιλοσόφους και τους επιστήμονες.

Η ουράνια σφαίρα που τη στηρίζει ο Άτλας. Η ζώνη του ζωδιακού κύκλου διασχίζει κατά Πλάτος το επάνω μέρος (1ος αι. μ.Χ., Νάπολη, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο).

Αιγυπτιακός πάπυρος του 30 π.Χ. στον οποίο είναι γραμμένο ένα μέρος από τον διάλογο *Παρμενίδης* του Πλάτωνα.

Από τη μυθο-λογική στην ορθο-λογική εξήγηση του κόσμου

Στην ενότητα αυτή προσεγγίζουμε τις αντιλήψεις ορισμένων προσωκρατικών φιλοσόφων, οι οποίοι ερμίνευσαν λογικά τα φυσικά φαινόμενα και οδήγησαν τον άνθρωπο «από τον μύθο στον λόγο», από τις παλαιότερες μυθολογικές αφηγήσεις στη λογική εξήγηση του κόσμου. Συγκεκριμένα, συνεξετάζονται εδώ οι αντιλήψεις των φιλοσόφων Θαλή, Αναξίμανδρου και Αναξίμενη για την αρχή, δηλαδή το πρωταρχικό στοιχείο, του κόσμου με αυτές του Ηράκλειτου και του Πυθαγόρα. Συγκρίνονται με τις απόψεις του Εμπεδοκλή από τον Ακράγαντα της Σικελίας, που είχε επηρεαστεί από αυτούς, ο οποίος αναφέρεται πλέον σ' ένα κοσμικό σύστημα.

ΠΥΘΑΓΟΡΑΣ

(580 - 490 π.Χ.)
(Χαρακτικό, 16ος αι., Εθνική Βιβλιοθήκη, Παρίσι). Ο πρώτος που χρησιμοποίησε τον όρο φιλόσοφος με την έννοια αυτού που κυνηγά την αλήθεια και αγαπά τη γνώση. Σύμφωνα με το δόγμα των Πυθαγορείων «οι αριθμοί είναι η αρχή, η πηγή και η ρίζα των πάντων».

«Πατί τα σπάσαμε τ' αγάλματά των, γιατί τους διώξαμεν απ' τους ναούς των, διόλου δεν πέθαναν γι' αυτό οι θεοί. Ω γη της Ιωνίας, σένα αγαπούν ακόμη, σένα οι ψυχές των ενθυμούνται ακόμη».

(Κ.Π. Καβάφης, «Ιωνικός»,
Ποήματα Α', εκδ. Ίκαρος,
Αθήνα 1963)

Ο Εμπεδοκλής από φρέσκο του καθεδρικού ναού του Ορβιέτο. Έργο του ιταλού ζωγράφου Luca Signorelli (1441-1523).

ΚΕΙΜΕΝΟ

1 Η αρχή του κόσμου

Αρχή όλων των πραγμάτων είναι το νερό¹.
(Θαλής)

Αρχή όλων όσα υπάρχουν είναι το άπειρο².
(Αναξίμανδρος)

*Όπως η ψυχή μας, που είναι αέρας, μας συγκρατεί,
έτσι πνεύμα και αέρας περιέχει και συγκρατεί τον κόσμο όλο³.*
(Αναξίμενης)

Όλα ανταλλάσσονται με φωτιά και η φωτιά με όλα⁴.
(Ηράκλειτος)

2 Το κοσμικό σύστημα: τα τέσσερα ριζώματα⁵ και οι δυνάμεις Φιλότης και Νείκος

Τα λόγια μου άκουσε⁶ λοιπόν· γιατί η γνώση κάνει πιο πλούσια τη σκέψη.

*Όπως και πριν σου είπα, δείχνοντας τα όρια των λόγων μου,
λόγο διπλό⁷ θα πω· τότε το ένα προέκλυσε απ' τα πολλά
μονάχο, και τότε σε πολλά χωρίστηκε το ένα⁸:*

φωτιά και νερό και γη και του αέρα⁹ αμέτρητο ύψος,

*και ξέχωρη απ' αυτά η ολέθρια Διαμάχη (Νείκος), σε όλα ισοδύναμη με αυτά,
κι ανάμεσά τους η Φιλία (Φιλότης)¹⁰, ίση στο μήκος και στο πλάτος.*

*Να την κοιτάξεις με τον νου¹¹, κι όχι με έκπληκτα μάτια,
αντήν που έμφυτη στα μέλη των θνητών αναγνωρίζεται,
και κάνουν σκέψεις αγαθές κι έργα με σύμπνοια,
το όνομα δίνοντάς της της Χαράς ή και της Αφροδίτης¹².*

(Έμπεδοκλής, απόσπ. 17)

ΠΡΑΓΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

- 1 Ο Θαλής ήταν ένας από τους επτά σοφούς της αρχαιότητας και θεωρείται ο «πατέρας της φιλοσοφίας». Θεώρησε αρχή του κόσμου το **νερό** (*ὔδωρ*), επειδή είναι το κυρίαρχο στοιχείο στη φύση. Η αντίληψη του Ομήρου ότι οι θεοί γεννήθηκαν από τον Ωκεανό (*Ιλιάδα*, Ξ 200) προαναγγέλλει τη φιλοσοφική άποψη του Θαλή για την αρχή των πάντων, το νερό.
- 2 Κατά τον Αναξίμανδρο πρωταρχικό στοιχείο του κόσμου είναι το **άπειρο**, που είναι αιώνιο και άχρονο και περιέχει τα αντίθετα (το ζεστό και το κρύο, το υγρό και το ξηρό). Ο Αναξίμανδρος θεωρεί πως από το άπειρο προήλθαν η γη και η θάλασσα, ο ουρανός και τα ουράνια σώματα και, τέλος, τα ζωντανά σώματα.
- 3 Ο Αναξίμενης υποστήριξε ότι ο **αέρας** (*ἀήρ*) είναι κυρίαρχο στοιχείο της φύσης. Όταν ο αέρας συμπυκνωθεί γίνεται γη, για να μετατραπεί τελικά σε λίθο.
- 4 Κατά τον Ηράκλειτο η **φωτιά** (*πῦρ*) είναι το κοσμολογικό στοιχείο που παριστάνει τη μεταβλητότητα, δηλαδή την ιδιότητα των πραγμάτων να αλλάζουν μορφή (το γίνεσθαι).
- 5 **Ρίζα – ρίζωμα**: ο Εμπεδοκλής, από τον Ακράγαντα της Σικελίας (495-430 π.Χ.), είναι από τους τελευταίους Προσωκρατικούς. Είναι ο πρώτος που είπε ότι τα υλικά «στοιχεία» είναι τέσσερα. Εισήγαγε την ονομασία ρίζα και ρίζωμα, που θεωρείται το πρωταρχικό στοιχείο της φύσης. Για τον Πυθαγόρα, που εισήγαγε τη μαθηματική αντίληψη του κόσμου, αρχή και ρίζα των πάντων είναι ο αριθμός.
- 6 **Τα λόγια μου άκουσε**: οι αντιλήψεις του Εμπεδοκλή για τη διαμόρφωση του κόσμου σώζονται στο ποίημά του *Περί φύσεως*, όπου απευθύνεται στον αγαπημένο μαθητή του, τον Πausανία. Το ποίημα αυτό είναι γραμμένο σε εξάμετρους στίχους. Ξεκινά με μια επίκληση προς τη Μούσα, πράγμα που φανερώνει άμεση σχέση με την παράδοση της αρχαιοελληνικής επικής ποίησης (Όμηρος, Ησίοδος).
- 7 **Λόγο διπλό**: κάτι με διπλή όψη, αμφίδρομη κατεύθυνση, κάτι που ισχύει και αντίστροφα, διπλή ιστορία.
- 8 **Πολλά – ένα**: ο Εμπεδοκλής θεωρεί ότι τα πάντα υπάρχουν σε εναλλακτική κίνηση και ρυθμίζονται από τις δύο αντίθετες και ισότιμες κινητήριες δυνάμεις της έλξης (Φιλότης) και της άπωσης (Νείκος), που κινούν τον κόσμο σε τακτά διαστήματα. Η συνεχής εναλλαγή των δυνάμεων αυτών φανερώνει ότι η κίνηση είναι κυκλική.
- 9 Αναφέρεται στους προηγούμενους του στοχαστές, Θαλή, Αναξίμενη και Ηράκλειτο, που αναζητούσαν την αρχή του κόσμου σ' ένα στοιχείο (Θαλής – **νερό**, Αναξίμενης – **αέρας**, Ηράκλειτος – **φωτιά**). Ο Εμπεδοκλής πρόσθεσε τη **γη** και θεώρησε ότι τα πάντα (το σύνολο του οργανικού και ανόργανου κόσμου) ενώνονται σε ένα και αποτελούν τον *σφαιῖρον* (σφαιρικό σύμπαν). *Φωτιά, νερό, αέρας* και *γη* είναι στοιχεία σταθερά και αναλλοίωτα που τα ονόμασε «ριζώματα πάντων». Με την ένωση ή τον διαχωρισμό τους δημιουργούν τις φαινομενικές αλλαγές, τις οποίες ονομάζουμε γένεση και φθορά, αλλά και την ποικιλία του σύμπαντος.

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ΑΝΑΓΩΓΗ: μέθοδος που επιχειρεί να περιορίσει σύνθετα φαινόμενα στα απλά και θεμελιώδη στοιχεία τους. Παράδειγμα: ο Δημόκριτος ανίγαγε τη σύνθετη υλική πραγματικότητα σε δύο βασικά στοιχεία, τα άτομα και το κενό.

ΑΝΑΛΟΓΙΑ ή **ΑΝΑΛΟΓΙΚΟΣ**
ΕΥΛΛΟΓΙΣΜΟΣ: είδος συλλογισμού κατά τον οποίο από επιμέρους κρίσεις ή προτάσεις συμπεραίνουμε μια άλλη επιμέρους κρίση ή πρόταση με βάση κάποια ομοιότητα.

ΕΠΑΓΩΓΗ: μέθοδος με την οποία από το μερικό οδηγούμαστε στο γενικό.

ΦΥΞΙΣ (εκ του φύω=γεννώ): γενεσιουργός δύναμη των πραγμάτων του κόσμου, τα οποία προέρχονται από αυτήν και επιστρέφουν σ' αυτήν. Αμετάβλητη αρχή της κοσμικής τάξης· καθετί που υπάρχει (συνδέεται με τις έννοιες κόσμος, σύμπαν, ύλη).

ΘΑΛΗΣ

Θαλής ο Μιλήσιος, ο πρώτος Έλληνας φιλόσοφος (ρωμαϊκό αντίγραφο προτομής του 4ου αι. π.Χ. από την *Αίθουσα των φιλοσόφων* στο Museo Capitolino).

Ο Θαλής έκανε πρώτος χρήση της αναλογίας. Παρατήρησε ότι τα πλοία στη θάλασσα δε βουλιάζουν, αλλά επιπλέουν στο νερό. Κατά τρόπο ανάλογο υπέθεσε ότι η γη δεν πέφτει, επειδή πλέει στο νερό. Εδώ εικονίζεται ο Διόγνουσος σε πλοίο στον εσωτερικό κύλικο του αγγειογράφου ΕΞηκία (6ος αι. π.Χ., Μόναχο, Αρχαιολογικό Μουσείο).

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ΑΠΕΙΡΩΝ: 1. (α στερητικό + πέρας) το απεριόριστο, το χωρίς όρια. 2. (α στερητικό + περάω) το αδιαπέραστο.

ΑΡΧΗ (αντίθ. πέρας, τέλος):

1. αρχή, πρωταρχικό συστατικό υλικό των πραγμάτων που διατηρείται πάντα ως υπόστρωμα και στο οποίο αποσυντίθενται τα πάντα. 2. αφετηρία, 3. έναρξη, 4. αιτία.

ΑΤΟΜΟ: σωματίδιο που δεν τέμνεται ή διαιρείται περαιτέρω.

ΓΝΩΣΙΟΦΟΡΙΑ: θεωρία της γνώσης, κλάδος της φιλοσοφίας που ερευνά τις πηγές, τις μορφές και τα όρια της γνώσης.

ΚΟΣΜΟΓΟΜΙΑ: 1. η δημιουργία του κόσμου, 2. οι μύθοι που ερμηνεύουν τη δημιουργία του κόσμου, η αναγωγή της γένεσης του κόσμου σε μια πρωταρχική δύναμη.

ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ: ο κλάδος της φιλοσοφίας που ασχολείται με τη μελέτη του σύμπαντος, την οργάνωση και την προέλευσή του.

ΜΥΘΟΣ: 1. λόγος, αφήγηση, 2. σύνολο αφηγήσεων που γεννήθηκαν και διαμορφώθηκαν στις αρχαϊκές κοινωνίες και μεταδίδονταν προφορικά από γενιά σε γενιά.

Ρωμαϊκό μωσαϊκό που δείχνει τον Αναΐμανδρο να κρατά ηλιακό ρολόι (Landesmuseum, Trier).

10 Η **Φιλότητα** (Φιλία, Αγάπη, Αρμονία) και το **Νείκος** (Διαμάχη, Μίσος, Ανταγωνισμός) είναι κοσμικές δυνάμεις ενάντιες και ίσες στην κοσμογονία του Εμπεδοκλή με τις οποίες τα τέσσερα υλικά στοιχεία αναμειγνύονται ή αποχωρίζονται. Η Φιλότητα (έλξη) είναι συνενωτική δύναμη που δημιουργεί τους οργανισμούς και ενώνει με τη δράση της τα πολλά. Το Νείκος (άπωση) είναι δύναμη που διακρίνει, ξεχωρίζει και απομονώνει τα όντα, που μετατρέπει το ένα σε πολλά.

11 Ο **νους**, η νόηση, επιστρατεύει όλες τις αισθήσεις, προκειμένου ο άνθρωπος να γνωρίσει την αλήθεια. Όχι μόνο αισθανόμαστε αλλά και σκεφτόμαστε τα στοιχεία του κόσμου που μας περιβάλλει.

12 Οι τελευταίοι τέσσερις στίχοι είναι ένας ύμνος στην παντοδυναμία της **Φιλότητας**, στη δύναμη της φιλίας, της αγάπης και της αρμονίας.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1 Η γνώση του κόσμου στην ατομική θεωρία του Δημόκριτου

Συμβατικά (νόμω) υπάρχει το γλυκό, συμβατικά το πικρό, συμβατικά το θερμό, συμβατικά το ψυχρό, συμβατικά το χρώμα: στην πραγματικότητα υπάρχουν μόνο τα άτομα και το κενό.

(Δημόκριτος, απόσπ. 9 Β)

2 «Πίσω στους Προσωκρατικούς»

Τα ερωτήματα που προσπάθησαν να απαντήσουν οι Προσωκρατικοί ήταν πρώτα πρώτα κοσμολογικά, υπήρχαν όμως και ερωτήματα γνωσιοθεωρίας [...] Υπάρχει τουλάχιστον ένα φιλοσοφικό πρόβλημα που ενδιαφέρει όλους τους σκεπτόμενους ανθρώπους: το πρόβλημα να καταλάβουμε τον κόσμο στον οποίο ζούμε και, έτσι, τους εαυτούς μας (που είναι μέρος αυτού του κόσμου) και τη γνώση μας για τον κόσμο. Πιστεύω πως κάθε επιστήμη είναι κοσμολογία και, για μένα, το ενδιαφέρον της φιλοσοφίας –όπως και της επιστήμης– έγκειται αποκλειστικά στην τολμηρή της προσπάθεια να συνεισφέρει στη γνώση μας για τον κόσμο και στη θεωρία της γνώσης μας για τον κόσμο.

(Καρλ Πόππερ, «Πίσω στους Προσωκρατικούς» στο Όλοι οι άνθρωποι είναι φιλόσοφοι, μτφρ. Μιχ. Παπανικολάου, εκδ. Μελάni, Αθήνα 2003, σελ. 149-150)

ΑΝΑΞΑΓΟΡΑΣ

Κατά τον Αναξαγόρα, η ύλη αποτελείται από άπειρα ως προς τον αριθμό και άφθαρτα ως προς το μέγεθος σωματίδια. Ο νους είναι η κοσμική δύναμη που δίνει ώθηση στα πάντα.

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΕΡΓΑΣΙΕΣ

- 1 Στα μικρά αποσπάσματα με τον τίτλο «Η αρχή του κόσμου» υπάρχουν κάποιες λέξεις που εμφανίζονται περισσότερες φορές. Ποιες είναι και τι μας φανερώνουν για τον τρόπο σκέψης των Προσωκρατικών;
- 2 Οι παρακάτω έννοιες, που ανήκουν στο φιλοσοφικό λεξιλόγιο των Προσωκρατικών, είναι και σύγχρονοι επιστημονικοί όροι. Να συνδέσετε τις έννοιες της ομάδας (α) με όσες επιστήμες της ομάδας (β) έχουν αντιστοιχία.
 - α. φύση, ύδωρ, άπειρον, κόσμος, γη, αριθμός, γένεση, φθορά, κίνηση, μεταβολή.
 - β. αριθμητική, γεωμετρία, φυσική, χημεία, κοσμογραφία, κοσμολογία, αστρονομία, βιολογία, ιατρική.
- 3 Βρείτε στο κείμενο και σχολιάστε με ποιον τρόπο ο Εμπεδοκλής προτρέπει τον μαθητή του Πausανία να γνωρίσει τη Φιλότητα. Ποια χαρακτηριστικά έχει η Φιλότητα ως κοσμική δύναμη που τη συνδέουν με τη ζωή των ανθρώπων;
- 4 Πώς ορίζει τον φιλόσοφο ο Πυθαγόρας στη σελίδα 18;

ΘΕΜΑΤΑ ΓΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ Ή ΓΡΑΠΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

- 1 Νομίζετε ότι οι αντίθετες έννοιες «Φιλότης» και «Νείκος» επηρεάζουν τις ανθρώπινες σχέσεις και την κοινωνική σταθερότητα; Να γράψετε την άποψή σας σε ένα κείμενο 100 λέξεων.
- 2 Στο παράλληλο κείμενο (1) ο Δημόκριτος εκθέτει τη θεωρία του για τη δομή του κόσμου. Τι γνωρίζετε για την ατομική θεωρία του Δημόκριτου και πώς επιβιώνει στη σύγχρονη επιστήμη και τέχνη; (Βλ. και παράπλευρη εικόνα).
- 3 Με αφορμή τα παράλληλα κείμενα (1) και (2), να συζητήσετε στην τάξη για ποιο λόγο είναι επίκαιροι οι Προσωκρατικοί, πώς και γιατί οι ερμηνείες τους για τον κόσμο διαφοροποιούνται από τις ποιητικές κοσμογονίες (Να αξιοποιήσετε στοιχεία από την Εισαγωγή).

ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Στο πέρασμα των αιώνων, πολλά από τα κοσμολογικά ερωτήματα που έθεσαν οι Προσωκρατικοί απαντήθηκαν από τις επιστήμες (όπως για παράδειγμα το σχήμα και η θέση της Γης, καθώς και η τροχιά της Γης γύρω από τον ήλιο). Άλλα πιο γενικά ερωτήματα παραμένουν ακόμη αναπάντητα (όπως π.χ. η προέλευση του σύμπαντος και της ζωής) και διερευνώνται επιστημονικά.

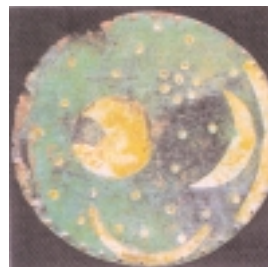
- α. Να αναζητήσετε στον τύπο τίτλους ειδήσεων που απηχούν το σύγχρονο, επιστημονικό και φιλοσοφικό, ενδιαφέρον για το σύμπαν, την ύλη και τη ζωή και να κατασκευάσετε ένα κολάζ με αυτούς τους τίτλους.
- β. Να βρείτε έργα τέχνης (ζωγραφικής, μουσικής, λογοτεχνίας) που εκφράζουν τον προβληματισμό των καλλιτεχνών για το σύμπαν και τη φύση, λαμβάνοντας υπόψη και τις παράπλευρες εικόνες.

Βίνσεντ Βαν Γκογκ (1853-1890), *Έναστρος ουρανό*, 1889 (Νέα Υόρκη, Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης). Το έργο διακρίνεται για την ένταση χρωμάτων και γραμμών που διαπλέκονται στον χώρο.

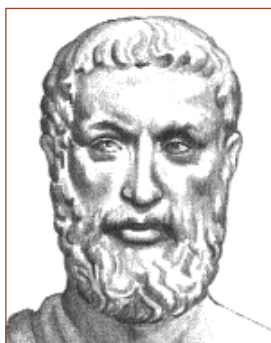
Η βάση της θεωρίας του φυσικού φιλοσόφου Δημόκριτου ήταν το άτομο, αμετάβλητο αρχικό στοιχείο. Κατ' αυτόν, τα άτομα κινούνται μέσα στο άπειρο κενό. Στους ποικίλους συνδυασμούς των ατόμων ανάγονται η πολλαπλότητα και η μεταβλητότητα όλων των αισθητών πραγμάτων. Στην εικόνα, το Ατόμιο, η γιγαντιαία αναπαράσταση ενός ατόμου του σιδήρου, ύψους 110 μ., που ήταν το σύμβολο της Παγκόσμιας Έκθεσης των Βρυξελλών που έγινε το 1958.

Ο αρχαιότερος αστρικός χάρτης του κόσμου. Ορειχάλκινος δίσκος του 1600 π.Χ. που απεικονίζει τον ουράνιο θόλο με τον Ήλιο, τη Σελήνη και κάποια άστρα φτιαγμένα από χρυσό. Βρέθηκε το 2002 κοντά στην πόλη Nebra της Γερμανίας.

Γνώση και αλήθεια

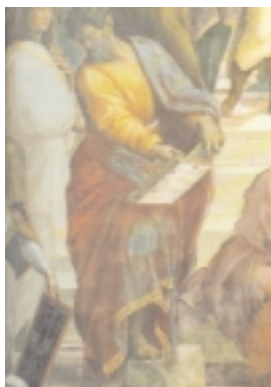
Οι Προσωκρατικοί δεν ασχολήθηκαν μόνο με ερωτήματα σχετικά με την αρχή και τη δομή του κόσμου, αλλά διερεύνησαν την ανθρώπινη φύση και τις δυνατότητες της ανθρώπινης γνώσης. Τον προβληματισμό τους για τα όρια της ανθρώπινης γνώσης, για την αλήθεια και την πλάνη θα γνωρίσουμε στην ενότητα αυτή μέσα από τον ποιητικό λόγο του Παρμενίδη, τον οποίο μπορούμε να συγκρίνουμε με τον ποιητικό λόγο του Εμπεδοκλή που επηρεάστηκε απ' αυτόν. Θα γνωρίσουμε, παράλληλα, τις σχετικές με το θέμα αυτό απόψεις του Ξενοφάνη και του Δημόκριτου.

ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

(540/15 - 470/50 π.Χ.)

Γεννήθηκε στην Ελέα της Κάτω Ιταλίας. Υπήρξε εμπνευστής της ελεατικής φιλοσοφίας, η οποία αντιποραθεί τις αλήθειες που συνάγονται για την πραγματικότητα προς την απατηλή πολλαπλότητα και μεταβλητότητα των φαινομένων.

Λεπτομέρεια από τη νωπογραφία του Ραφαήλ *Η Σχολή των Αθηνών* από την Αίθουσα της Υπογραφής στα παπικά διαμερίσματα του Βατικανού (16ος αι., Ρώμη, Βατικανό), στην οποία απεικονίζεται ο Παρμενίδης.

ΚΕΙΜΕΝΟ

1 Το ποιητικό ταξίδι του Παρμενίδη: Οδοί της γνώσης και της πλάνης¹

*Κι η θεά με καλοδέχτηκε, πήρε το χέρι το δεξί μου στο δικό της και με τούτα τα λόγια με προσφώνησε:
«Καλώς όρισες, νέε, εσύ που έρχεσαι στο σπίτι μου συνοδεμένος από αθάνατους ηνίοχους, με τ' άλογα που σε κουβαλούν.
Δε σ' έβαλε μοίρα κακή σ' αυτό τον δρόμο, που τόσο μακριά είναι απ' των ανθρώπων τα βήματα,
αλλά η δικαιοσύνη². Πρέπει όλα να τα μάθεις,
την ήσυχη καρδιά της στρογγυλής Αλήθειας³
και τις ιδέες των θνητών τις ψεύτικες⁴.
Αλλά θα μάθεις και πώς πρέπει να 'ναι οι γνώμες των ανθρώπων για να έχουν βάση και να διαπερνούν τα πάντα»⁵.*

(Παρμενίδης, *Περί φύσεως*, Προοίμιον, στ. 22-32)

*ό,τι λέγεται και νοείται πρέπει αναγκαία να είναι
γιατί υπάρχει μόνο το είναι, το μηδέν δεν υπάρχει⁶.*

(Παρμενίδης, *Περί φύσεως*, απόσπ. 6)

2 Ξενοφάνης: Αλήθεια και πιθανή γνώση

Κανένας άνθρωπος δεν ξέρει, ούτε κανείς θα γνωρίσει την αλήθεια (το σαφές) για τους θεούς και για όλα τα πράγματα για τα οποία μιλώ. Κι αν κάποιος συμβεί να πει την πλήρη αλήθεια, ο ίδιος δε γνωρίζει. Πιθανή γνώση⁷ μονάχα υπάρχει για όλα τα πράγματα.

(Ξενοφάνης, απόσπ. 34)

ΠΡΑΓΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

- 1 Από το ποίημα του Παρμενίδη *Περί φύσεως* έχουν σωθεί το Προοίμιο και δύο μέρη που ονομάζονται «ο δρόμος της αλήθειας» και ο «δρόμος της δοξασίας». Στο Προοίμιο, που είναι περιγραφή εμπνευσμένη από τον Ησίοδο του φανταστικού ταξιδιού ενός νέου, του Κούρου, ο Παρμενίδης (που ταυτίζεται με τον ήρωα) ταξιδεύει ανεβασμένος πάνω σε ένα άρμα το οποίο σέρνουν άλογα. Ακολουθεί τον δρόμο του Ήλιου και διαγράφει μια πορεία που τον φέρνει στην πύλη η οποία χωρίζει τον δρόμο της Νύχτας από τον δρόμο της Ημέρας. Ο ποιητής διαλέγει τον δρόμο της Ημέρας και φτάνει στη χώρα του φωτός, όπου τον υποδέχεται μια ανώνυμη θεά, ίσως η Δίκη, η οποία τον ξεναγεί στον κόσμο της αλήθειας (*τοῦ ὄντος*) και στον κόσμο της φαινομενικής πραγματικότητας (*τῆς δόξης*).
- 2 **Μοίρα – δικαιοσύνη:** αναφορά στις μυθολογικές δυνάμεις Μοίρα και Δίκη προηγούμενων μύθων και ποιητικών αναφορών και υπαινιγμός στη σχέση Δίκης-Αλήθειας. Ο Παρμενίδης θέλει να κάνει υπέρβαση της εμπειρίας, να εγκαταλείψει τον γνώριμο κόσμο της καθημερινής πραγματικότητας, όπου η νύχτα (σκοτάδι) εναλλάσσεται με την ημέρα (φως), εναλλαγή που διέπεται από την Ανάγκη ή Δίκη, που εγγυάται την κοσμική τάξη.
- 3 **Στρογγυλή Αλήθεια:** *εὔκυκλος*, επειδή την παρακολουθεί κανείς διαγράφοντας έναν κύκλο και φτάνοντας πάλι στο σημείο απ' όπου ξεκίνησε. Η σφαίρα είναι ως γνωστό το τέλειο σχήμα. Αποτελεί την τέλεια δομή, αφού τα πάντα ισορροπούν από το μέσον προς όλες τις κατευθύνσεις.
- 4 **Τις ιδέες των θνητών τις ψεύτικες:** ο Παρμενίδης θεωρεί ότι οι πίστεις, οι πεποιθήσεις, οι γνώμες των ανθρώπων δεν αντανακλούν μια αντικειμενική αλήθεια και ότι είναι ψευδείς, προϊόντα συμβάσεων, που δημιουργεί το ανθρώπινο μυαλό.
- 5 **Αλλά θα μάθεις... διαπερνούν τα πάντα:** εκτός από τον δρόμο της αλήθειας και αυτόν της πλάνης η θεά δείχνει, τέλος, και έναν άλλο δρόμο, αυτόν που ακολουθούν οι άνθρωποι, οι οποίοι στηρίζονται στη λογική εξήγηση και την έρευνα. Στο ποίημά του ο Παρμενίδης συνδυάζει το αίτημα της έρευνας του φυσικού κόσμου με την αναγκαιότητα της αντικειμενικής αλήθειας, σύμφωνα με την οποία κάτι είτε υπάρχει είτε δεν υπάρχει. Τίποτε δε γεννιέται από το κενό. Ο ίδιος υποστηρίζει, επίσης, ότι ο άνθρωπος είναι μια πραγματικότητα μέσα στον φυσικό κόσμο.
- 6 **Υπάρχει μόνο το είναι, το μηδέν δεν υπάρχει:** το ρήμα «είναι», που χρησιμοποιείται στο ποίημα, έχει δύο σημασίες, την υπαρκτική (υπάρχει) και τη συνδετική (Α είναι χ). Το «μη είναι», δηλαδή το μηδέν, απορρίπτεται από τον Παρμενίδη, ο οποίος θεωρεί ότι μόνο με τη νόηση (*τὸ νοεῖν*) μπορούμε να μάθου-

Οι ιππικοί αγώνες, και κυρίως οι αρματοδρομίες, ήταν το πιο θεαματικό και δημοφιλές αγώνισμα. Εδώ αγώνες αρματοδρομίας από αττικό μελανόμορφο αμφορέα του τέλους του 5ου αι. π.Χ. (Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο). Η εικόνα του άρματος που το κατευθύνει ο ννίσκος είναι πολύ συντησμένη στα φιλοσοφικά κείμενα της αρχαιότητας. Εδώ ο ννίσκος, φορώντας τον τυπικό λευκό χιτώνα, οδηγεί το τέθριππο της νίκης.

Τέθριππο άρμα του Απόλλωνα από δωρική ζωφόρο με γλυπτές μετόπες από τον ναό του Σεληνούντα (περίπου 550-540 π.Χ.. Αρχαιολογικό Μουσείο Σικελίας).

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ΑΛΗΘΕΙΑ (α + λανθάνω): αντίθετο του ψεύδους, αντιστοιχία πράγματος και νου.

ΑΛΗΘΗΣ: 1. αληθινός, ακριβής, 2. πραγματικός.

ΔΙΚΗ (ρίζα δικ- του δείκνυμι): ορθό, δίκαιο, δικαιοσύνη.

ΜΟΙΡΑ: 1. πεπρωμένο, 2. ειμαρμένη, 3. μέρος, μερίδιο, 4. ανταμοιβή.

ΝΟΕΙΝ (< νοώ): 1. συλλαμβάνω με τον νου, 2. έχω κατά νου, σκέπτομαι να...

ΝΟΗΣΗ: ο νους, η ικανότητα για σκέψη ή η ίδια η σκέψη.

ΟΝ: κατά τον Παρμενίδα, το *ὄν* είναι οτιδήποτε υπάρχει πραγματικά· οτιδήποτε δεν υπάρχει πραγματικά είναι *μη ὄν*, *μηδέν*.

ΟΝΤΟΛΟΓΙΑ: κλάδος της φιλοσοφίας που μελετά την έννοια του *ὄντος* και την ουσία των πραγμάτων.

Στον Παρμενίδα ο νους (νόος) είναι η έδρα της γνωστικής αναζήτησης, αποτελεί έδρα και της νόησης και του λόγου ως διάνοησης και λεκτικής έκφρασης. Πρώτος ο Εμπεδοκλής χρησιμοποίησε την έκφραση «ὄρθός λόγος», όπως φαίνεται στην πρόταση: «Κριτήριον εἶναι τῆς ἀληθείας οὐ τὰς αἰσθήσεις, ἀλλὰ τὸν ὀρθὸν λόγον».

(Σέξτος ο Εμπερικός, *Προς Μαθηματικούς*, 7, 122)

Ορειχάλκινη κεφαλή της Αφροδίτης (2ος ή 1ος αι. π.Χ., Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο).

με την ουσία των όντων και να φθάσουμε στην αλήθεια. Απορρίπτει έτσι τη γνώση που στηρίζεται στην εμπειρία και τις αισθήσεις. Γι' αυτόν, η έσχατη πραγματικότητα είναι γεμάτη από το *ὄν*, αδιάβρωτη από το *μηδέν* και το *κενό*.

7 **Πιθανή γνώση**: ο Ξενοφάνης διακρίνει εδώ τη **γνώση** από τη **γνώμη** (δόξα) που είναι εικασία και παρέχει πιθανή γνώση.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1 Τα όρια της ανθρώπινης γνώσης

Στενά τα όρια των δυνάμεων του ανθρώπου

και πολλά τα δεινά που στομώνουν τη σκέψη του.

Ένα τόσο θα κομμάτι της ζωής βλέπουν οι άνθρωποι όσο ζουν,

κι ύστερα, γοργοθάνατοι, πετούν σαν καπνός,

σίγουροι μόνο γι' αυτό που σύντυχε ο καθένας τους

καθώς πλανιούνται εδώ κι εκεί· ποιός τάχα κανχίεται πως βρήκε το όλο;

Έλα τώρα και κοίτα καλά πόσο φανερό είν' το καθένα,

χωρίς ούτε την όραση να εμπιστεύεσαι πιο πολύ απ' την ακοή,

ούτε την πολυθόρυβη ακοή να βάζεις πιο πάνω απ' της γλώσσας τη σαφήνεια,

ούτε ν' αρνιέσαι την πίστη σου σε κάποιο άλλο όργανο

που πέρασμα είναι για τη νόηση, αλλ' άδραξε το καθετί όπως φανερόνεται.

(Έμπεδοκλής, *Περί φύσεως*, απόσπ. 2, 3)

2 Γνήσια και σκοτεινή γνώση στην εμπειρία των αισθήσεων

Υπάρχουν δυο μορφές γνώσης, η μια γνήσια, η άλλη σκοτεινή. Και στη σκοτεινή ανήκουν όλα αυτά που ακολουθούν: όραση, ακοή, οσμή, γεύση, αφή. Η άλλη, η γνήσια, είναι ξεχωρη απ' αυτήν. Όταν η σκοτεινή μορφή δεν μπορεί πλέον να δει τίποτε άλλο απειροελάχιστο ούτε να ακούσει ούτε να μυρίσει ούτε να γευτεί ούτε να αντιληφθεί με την αφή, αλλά πρέπει να αναζητεί κάτι πιο λεπτό, τότε έρχεται η γνήσια μορφή γνώσης, μια και έχει όργανο να σκεφτεί πιο λεπτά.

(Δημόκριτος, απόσπ. 11)

3 Ο θεός του Ξενοφάνη

Ένας θεός, ο μέγιστος ανάμεσα στους θεούς και στους ανθρώπους, καθόλου όμοιος με τους θνητούς στο σώμα ή στο πνεύμα [...] Βλέπει, σκέφτεται και ακούει ολόκληρος.

(Ξενοφάνης, απόσπ. 23B, 24B)

4 «Στους θεούς του ο άνθρωπος εικονίζει τον εαυτό του...»

Οι Αιθίοπες λένε ότι οι θεοί τους είναι πλακοντσομύτηδες και μαύροι, οι Θράκες ότι οι δικοί τους θεοί είναι γαλανομάτηδες και κοκκινοτρίχηδες.

(Ξενοφάνης, απόσπ. 16)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΕΡΓΑΣΙΕΣ

- 1 Ποια είναι η άποψη του Παρμενίδη για την αλήθεια και την πλάνη;
- 2 Ο Παρμενίδης χρησιμοποιεί το ρήμα «είναι» ως υπαρκτικό και συνδετικό. Εμείς χρησιμοποιούμε στον καθημερινό λόγο το ρήμα «είναι» με περισσότερες σημασίες. Με τη βοήθεια ενός λεξικού αναζητήστε δέκα τουλάχιστον τέτοιες φράσεις και προσπαθήστε να τις αντικαταστήσετε με άλλες ισοδύναμης σημασίας (π.χ. ήταν να φύγω = επρόκειτο, ήθελα να φύγω/επαναστάτησε με όλο του το είναι κ.ά.).
- 3 Με ποια μέσα γνωρίζει ο άνθρωπος τα πράγματα, σύμφωνα με τον Εμπεδοκλή, και γιατί χαρακτηρίζει ο Δημόκριτος τη γνώση «γνήσια» και «σκοτεινή»; [Παράλληλα κείμενα (1) και (2)].
- 4 Ποια εικόνα του θείου εισάγει ο Ξενοφάνης; Πώς θεωρεί αυτός ότι αντιλαμβάνονται οι άνθρωποι τους θεούς; [Παράλληλα κείμενα (3) και (4)].

ΘΕΜΑ ΓΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ Ή ΓΡΑΠΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Για ποιους λόγους νομίζετε ότι ο Παρμενίδης και ο Εμπεδοκλής έγραψαν σε έμμετρο ποιητικό λόγο; Να απαντήσετε γραπτά σε δύο παραγράφους, αξιοποιώντας όσα γνωρίζετε για την επίδραση της επικής ποίησης, τον ρόλο των ραψωδών και τους τρόπους διάδοσης της γνώσης στην αρχαϊκή εποχή.

ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Με αφορμή το παράλληλο κείμενο (4) και τις εικόνες που παρατίθενται, να αναζητήσετε υλικό που να δείχνει τις διαφορές στην απεικόνιση των θεών από τους Αιγυπτίους και τους Έλληνες.

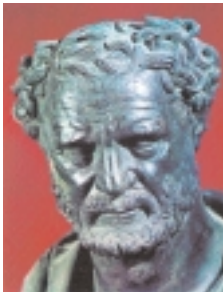
Απεικόνιση του Αιγύπτιου θεού Θεουθ ή Θωθ. Αριστερά εικονίζεται με κεφάλι σκύλου και δεξιά με κεφάλι πτηνού και με ένα μισοφέγγαρο πάνω στο κεφάλι του. Ήταν ο γραφέας των θεών, εφευρέτης των τεχνών και των επιστημών και δάσκαλος της μαγείας.

Άγαλμα της Εφέσιας Άρτεμης, στο οποίο είναι φανερές οι ανατολικές επιδράσεις. Στο ναό της αφιέρωσε ο Ηρόκλητος το βιβλίο του *Περί Φύσεως*. Οι θεοί των Ελλήνων είχαν τα ελαττώματα των θνητών, ανθρώπινη μορφή (ανθρωπομορφισμός) και δεν ενέπνεαν φόβο ή τρόμο, όπως οι θεοί άλλων θρησκειών.

Αρετές και ευδαιμονία

Στην ενότητα αυτή θα μελετήσουμε τις αντιλήψεις του Δημόκριτου για την ηθική συμπεριφορά του ανθρώπου και για τις αρετές που εξασφαλίζουν την προσωπική και κοινωνική ευδαιμονία. Θα συζητήσουμε επίσης τις ηθικές αντιλήψεις του Ξενοφάνη και του Ηράκλειτου, οι οποίοι πριν από αυτόν τονίζουν την αξία των ηθικών αρετών στη ζωή των ανθρώπων.

ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ

(460-370 π.Χ.)
Ρωμαϊκό αντίγραφο χάλκινης προτομής του 3ου αιώνα π.Χ.
(Νάπολη, Εθνικό Μουσείο).

«εὐδαμονίη ψυχῆς καὶ κακοδαμονίη».

ΔΗΜΟΚΡΙΤΟΣ

Η λογοτεχνική και εικαστική παράδοση τον αναπαριστάει ως τον «γελαστό φιλόσοφο», επειδή στην ηθική του μιλάει για την ευθυμία και τη συγκρατημένη διασκέδαση. Πίνακας του Ολλανδού ζωγράφου της εποχής του μπαρόκ H. Terbrugghen (1588-1629). Σ' αυτόν τον πίνακα ο ζωγράφος αναφέρεται στη φυσική και στην ηθική φιλοσοφία του Δημόκριτου (Άμστερνταμ, Rijksmuseum – Stichtung).

ΚΕΙΜΕΝΟ

1 Περί εὐθυμίας¹

Ο άνθρωπος που θέλει να έχει ψυχική γαλήνη (εὐθυμία)² δεν πρέπει να κάνει πολλά, ούτε στην ιδιωτική του ούτε στη δημόσια ζωή, ούτε να επιδιώκει πράγματα που ξεπερνούν τις φυσικές του δυνάμεις. Πρέπει να προσέχει ώστε, ακόμα και αν η τύχη βρεθεί στον δρόμο του και του υποδείξει περισσότερα, αυτός να μπορεί με τη φρόνησή του³ να την αφήσει κατά μέρος και να μην απλώσει το χέρι του σε περισσότερα από όσα του επιτρέπουν οι δυνάμεις του. Γιατί το σωστό φορτίο⁴ είναι ασφαλέστερο από το μεγάλο φορτίο.

(Δημόκριτος, απόσπ. 3)

2 Ψυχική γαλήνη και σύμμετρη ζωή

Γιατί την ψυχική γαλήνη τη φέρνει στους ανθρώπους η συγκρατημένη διασκέδαση και η σύμμετρη ζωή⁵. Η στέρηση και η υπεραφθονία τείνουν να μετατρέπονται στο αντίθετό τους και να προκαλούν στην ψυχή μεγάλες κινήσεις⁶ και οι ψυχές που κινούνται σε μεγάλη έκταση δεν είναι ούτε ευσταθείς ούτε γαλήνιες [...] Να μη δίνει μεγάλη σημασία στα όσα ζηλεύουν ή θαυμάζουν οι πολλοί και να μην τα σκέφτεται συνεχώς. Να κοιτάζει πώς ζουν οι ταλαίπωροι και να συναισθάνεται πόσο υποφέρουν [...] Γι' αυτό ακριβώς δεν πρέπει κανείς να ψάχνει για πράγματα που είναι μακριά του, παρά να ικανοποιείται με τα όσα είναι κοντά του, συγκρίνοντας τη ζωή του με τη ζωή εκείνων που βρίσκονται σε χειρότερη θέση...

(Δημόκριτος, απόσπ. 191)

ΠΡΑΓΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

- 1 **Περί ευθυμίας:** ο Δημόκριτος ήταν από τα Άβδηρα της Θράκης (460-370 π.Χ.). Το απόσπασμα αυτό θεωρείται ως η αρχή του έργου του *Περί εὐθυμίας* (ιωνική διάλεκτος), έργο πρακτικής ηθικής, όπου συνήθως εντάσσονται πραγματείες που δίνουν συμβουλές, λ.χ. για την υπερνίκηση της οργής, αλλά και «παραμυθίες» που έχουν ως σκοπό να γιατρέψουν τη λύπη. Στο κείμενο της ενότητας τονίζεται ότι η σημαντικότερη αρετή του ανθρώπου είναι η «ευθυμία», που οδηγεί σε ψυχική γαλήνη, δηλαδή κατάσταση που επιτυγχάνεται με την αυτογνωσία, με την επίγνωση των φυσικών ικανοτήτων και με τη φρόνηση.
- 2 Ο Δημόκριτος θεωρούσε πως «η ευτυχία και η δυστυχία είναι καταστάσεις της ψυχής» και ότι η **ευδαιμονία** δε συνίσταται στην απόκτηση υλικών αγαθών αλλά στην καλλιέργεια της ψυχής και του νου. Είναι ο πρώτος στοχαστής που θέτει κάποιο αγαθό ως σκοπό ζωής, δηλ. την ευθυμία (από τη λέξη θυμός=καρδιά), την ψυχική γαλήνη.
- 3 **Φρόνηση:** ο Δημόκριτος προτρέπει σε βίο λιτό και μετρημένο και θεωρεί πολύ σημαντική για τη ζωή του ανθρώπου τη φρόνηση, την παιδεία και την απλότητα του χαρακτήρα.
- 4 **Σωστό φορτίο (εὐογκία):** οι έννοιες του μέτρου και της λιτότητας κυριαρχούν στην ηθική του Δημόκριτου, η οποία υποδεικνύει τον σωστό τρόπο ζωής αλλά και κανόνες συμπεριφοράς στα εύπορα στρώματα της κοινωνίας των Αβδήρων χρησιμοποιώντας όρους της φυσικής φιλοσοφίας.
- 5 **Συγκρατημένη διασκέδαση και σύμμετρη ζωή:** συνιστά την τήρηση του μέτρου και στην επιδίωξη των απολαύσεων. Οι *δοξογράφοι* του Δημόκριτου (Διογένης ο Λαέρτιος, Στοβαίος κ.ά., βλ. σχετικά και Γενική Εισαγωγή) δίνουν διάφορες λέξεις, όπως *εὐθυμία*, *εὐεστώ*, *ἀρμονία*, *συμμετρία*, *τέρψις*, *ἀταραξία*, *ἀθαμβία*, για να περιγράψουν την αρετή της ψυχικής γαλήνης που οδηγεί, κατά τον Δημόκριτο, στην ευδαιμονία.
- 6 **Ψυχή – μεγάλες κινήσεις:** οι Προσωκρατικοί αναπτύσσουν την αναλογία (αναλογικός συλλογισμός) και από την παρατήρηση της φύσης και των νόμων της οδηγούνται στη διερεύνηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς και πράξης εξηγώντας τις ψυχικές καταστάσεις με τρόπο ανάλογο προς τα φυσικά φαινόμενα. Ο Δημόκριτος έστρεψε την προσοχή προς τα μέσα, προς τη διερεύνηση της κατάστασης της ψυχής, όπως έκανε και ο Σωκράτης, καθώς θα δούμε στο κεφάλαιο 3, ενότητα 1η.

Ο Διόνυσος, θεός της χαράς και της ευθυμίας, στη ράχη ενός πάνθηρα. Μωσαϊκό από την οικία του Διόνυσου στη Δήλο (1ος αι. π.Χ.). Η λατρεία του Διόνυσου και του Ορφέα ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στη Θράκη.

Στο τέλος της αρχαϊκής εποχής διαδίδονται οι διδασκαλίες των ορφικών για τη μεταθανάτια ζωή. Ο μυθικός αρχηγός της κίνησης ήταν ο Ορφέας, ο οποίος εικονίζεται εδώ σε αγγειογραφία του 5ου αιώνα π.Χ. να παίζει λύρα και να τραγουδά καθισμένος σε βράχο, ενώ Θράκες πολεμιστές τον ακούνε γοπευμένοι (Δυτ. Βερολίνο, Αρχαιολογικό Μουσείο).

Ο αποκαιρειτισμός του πολεμιστή. Ερυθρόμορφο αγγείο, έργο του Ευθυμίδη. Γύρω στο 500 π.Χ. (Μόναχο, Antiquarium Museum).

Η πάλη συγκαταλέγεται ανάμεσα στα παλαιότερα αγωνίσματα. Εδώ ο παλαιστής με τεχνική λαβή προσπαθεί να καταβάλει τον αντίπαλό του. Παράσταση από ερυθρόμορφη κύλικα του 430 π.Χ. περίπου (Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο).

«Ευδαιμονίη οὐκ ἔν βοσκήμασι οἰκεῖ οὐδὲ ἔν χροσφῶ. Ψυχὴ οἰκητήριον **δαίμονος**».

(Δημόκριτος)

«ῥώμης γὰρ ἀμείνων ἀνδρῶν ἦδ' ἵππων ἡμετέρη σοφίη».

(Ξενοφάνης)

Ἕλληνας οπλίτης μάχεται με Πέρση. Αττικός ερυθρόμορφος αμφορέας, γύρω στα 460 π.Χ. (Ν. Υόρκη, Μητροπολιτικό Μουσείο).

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1 ἦθος και αρετές

Μα έτσι πολύ αλογάριαστα το συνηθίζουν κι οὐτ' εἶν' δίκιο να προτιμούν τη δύναμη απ' τη συνετή σοφία.

Γιατί ούτε κι αν μες στους λαούς ένας τεχνίτης ήταν καλός στο πένταθλον ή στη γροθιά ή και στην πάλη, ούτε στη γρηγοράδα των ποδιών, που προτιμείται απ' όλα τα έργα των αντρών μες στον αγώνα, γι' αυτό δε θα εννομούσε πώτερον η πόλη.

Μικρό μονάχα χάρισμα στην πόλη θα γινόταν στις όχθες αν κανείς της Πίσας τον αγώνα ενίκα.

Γιατί όλα τούτα δεν παχαίνουν τις σοδειές της πόλης.

(Ξενοφάνης, απόσπ. 2)

2 Ο χαρακτήρας του ανθρώπου είναι η μοίρα του. (ἦθος ἀνθρώπῳ δαίμων)

(Ἡράκλειτος, απόσπ. 119)

3 Ερεύνησα τον εαυτό μου. (Ἐδίζησάμην ἐμεωυτόν)

(Ἡράκλειτος, απόσπ. 101)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΕΡΓΑΣΙΕΣ

1 Για ποιον λόγο ο Δημόκριτος αποκαλείται «γελαστός φιλόσοφος»;

2 Ποια σχέση υπάρχει ανάμεσα στην τύχη και τη φρόνηση, σύμφωνα με τον Δημόκριτο;

3 Γιατί, κατά τη γνώμη σας, η στέρηση και η υπεραφθονία «προκαλούν στην ψυχή μεγάλες κινήσεις»;

4 Ποια στάση ζωής, γενικά, και ποιες συγκεκριμένες αρετές προτείνει ο Δημόκριτος; Συμφωνείτε με τις απόψεις του;

5 Να σχολιάσετε γραπτώς την άποψη του Ηράκλειτου ότι «ο χαρακτήρας του ανθρώπου είναι η μοίρα του».

ΘΕΜΑΤΑ ΓΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ Ή ΓΡΑΠΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

- 1 Σε ένα από τα αποσπάσματα του Δημόκριτου διαβάζουμε: «Οι άνθρωποι έπλασαν το είδωλο της τύχης, για να δικαιολογήσουν την αβουλία τους. Γιατί σπάνια η τύχη αντιμάχεται τη φρόνηση, αλλά τα πιο πολλά στη ζωή τα κατευθύνει η συνετή οξυδέρκεια». Σχολιάστε γραπτώς την άποψη αυτή, λαμβάνοντας υπόψη και τη λαϊκή αντίληψη ότι «η τύχη βοηθάει τους τολμηρούς».
- 2 Ο Δημόκριτος συμβουλεύει να συγκρίνουμε τον εαυτό μας με όσους βρίσκονται σε χειρότερη θέση από εμάς και να αρκούμαστε σε αυτά που έχουμε. Τι εννοεί ο Δημόκριτος μ' αυτό και τι επιδιώκει; Συζητήστε επίσης την αντίθετη άποψη, δηλαδή ότι, για να προοδεύσουμε και να βελτιωθούμε, χρειάζεται να παρατηρούμε αυτούς που είναι καλύτεροι από εμάς και να ακολουθούμε το παράδειγμά τους.

ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Στο παράλληλο κείμενο (1) ο Ξενοφάνης απορρίπτει το ιδανικό της εποχής του, δηλαδή τη δόξα του Ολυμπιονίκη, και αντιπαραθέτει προς την αθλητική δύναμη τη «σοφία», η οποία είναι κατ' αυτόν μια νέα αρετή που εξασφαλίζει την ευδαιμονία της πόλης. Συζητήστε την άποψή του λαμβάνοντας υπόψη ποιες ηθικές αξίες και αρετές προβάλλονται στην εποχή μας από τα ΜΜΕ.

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ΑΘΑΜΒΙΑ: θάρρος, τόλμη, αταραξία, αφοβία.

ΑΡΜΟΝΙΑ: συναρμογή, συνταίριασμα.

ΔΑΙΜΩΝ: θεός, θεότης, θείον

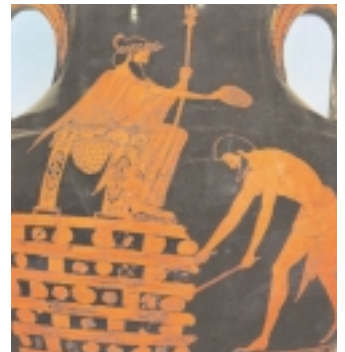
ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΑ (συνών. ευθυμία, αντίθ. κακοδαιμονία, δυστυχία): ευτυχία.

ΕΥΧΕΤΩ: ευστάθεια ψυχής, ευδαιμονία, παράγεται από το «εὖ ἐστάναι τὸν οἶκον».

ΕΥΘΥΜΙΑ: ευφροσύνη, σύμμετρη κατάσταση της ψυχής, ψυχική γαλήνη

ΗΘΙΚΗ: κλάδος της φιλοσοφίας που σχετίζεται με το πρέπον (το δέον) και την ανθρώπινη πράξη.

ΗΘΟΣ: φύση, χαρακτήρας.

Μετά την ήττα του Κροίσου, βασιλιά των Λυδών, από τον Κύρο, βασιλιά της Περσίας, οι ελληνικές πόλεις της Ασίας εντάχθηκαν στο περσικό κράτος και ο Κρόισος κατοδικάστηκε σε θάνατο επί της πυράς, αλλά σώθηκε την τελευταία στιγμή. Ο Κρόισος τιμωρήθηκε για την έλλειψη μετριοφροσύνης, σύμφωνα με τον Ηρόδοτο. Παράσταση σε οπτικό ερυθρόμορφο αμφορέα (αρχές του 5ου αι. π.Χ., Παρίσι, Μουσείο Λούβρου).

Πολιτικές υποθήκες

Στην ενότητα αυτή θα γνωρίσουμε τις απόψεις του Ηράκλειτου για τον πόλεμο, ως κοσμική και κοινωνική δύναμη, καθώς και για τον νόμο και τη δικαιοσύνη, που συνδέονται με την πολιτική πραγματικότητα της εποχής του¹. Θα γνωρίσουμε, επίσης, τις πολιτικές αντιλήψεις του Δημόκριτου για το δημοκρατικό πολίτευμα και την ευθύνη των πολιτών για τη διασφάλιση της σωστής λειτουργίας του.

ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ

544/40 - 484/80 π.Χ.

Ο Ηράκλειτος ονομάζεται «σκοτεινός φιλόσοφος», επειδή ο λόγος του ήταν αινιγματικός και αποφθεγματικός. Θεωρούσε πως ο χαρακτήρας του ανθρώπου καθορίζει τη μοίρα του (Λεπτομέρεια από τη νωπογραφία του Ραφαήλ *Η Σχολή των Αθηνών*, 16ος αι., Ρώμη, Βατικανό).

«μάχεσθαι χρή τὸν δῆμον ὑπὲρ τοῦ νόμου ὀκνωσπερ τείχεος».

(Ἡράκλειτος, απόσπ. 44)

ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ

Από ρωμαϊκό αντίγραφο ανδριάντα του φιλοσόφου, 4ος αι. π.Χ. (Μουσείο Ηρακλείου Κρήτης).

ΚΕΙΜΕΝΟ

1 Πόλεμος πατήρ πάντων

Ο πόλεμος² είναι ο πατέρας των πάντων και ο βασιλιάς των πάντων και μερικούς τους έκανε θεούς, άλλους ανθρώπους· μερικούς τους έκανε δούλους, άλλους ελεύθερους.

(Ἡράκλειτος, απόσπ. 53)

2 Πόλη και νόμος

(α) Όσοι μιλούν μναλωμένα³ πρέπει να στηρίζονται σ' αυτό που είναι κοινό σε όλους, όπως μια πόλη πρέπει να στηρίζεται στον νόμο της, και με πολύ μεγαλύτερη εμπιστοσύνη· γιατί όλοι οι ανθρώπινοι νόμοι τρέφονται από έναν νόμο, τον θείο⁴· γιατί αυτός έχει όση δύναμη θέλει και όχι μόνο φτάνει για όλους, παρὰ μένει και υπόλοιπο.

(Ἡράκλειτος, απόσπ. 114)

(β) Ο λαός⁵ πρέπει να υπερασπίζεται τον νόμο⁶ όπως τα τείχη της πόλης.

(Ἡράκλειτος, απόσπ. 44)

3 Μια καλά κυβερνημένη πόλη

Πρέπει να δίνουμε τη μεγαλύτερη σημασία στα ζητήματα που αφορούν την πόλη, ώστε να είναι καλή η διακυβέρνησή της⁷, και να αποφεύγονται οι φιλονικίες, που καταπατούν την ισότητα και η βίαη επιβολή μιας ισχύος που βλάπτει το κοινό καλό⁸. Μια καλά κυβερνημένη πόλη είναι η μεγαλύτερη εγγύηση· περιέχει μέσα της τα πάντα, και όταν διατηρείται σώα, διατηρούνται σώα και όλα τα υπόλοιπα, ενώ όταν καταρρέει, καταρρέουν μαζί της τα πάντα.

(Δημόκριτος, απόσπ. 252)

ΠΡΑΓΜΑΤΟΛΟΓΙΚΑ ΚΑΙ ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

- 1 Ο Ηράκλειτος γεννήθηκε στην Έφεσο περίπου το 544/540 π.Χ., σε εποχή μεγάλης ακμής της πόλης, που δημιουργήθηκε από το εμπόριο. Γόνος παλιάς βασιλικής οικογένειας είδε με δυσαρέσκεια την άνοδο των δημοκρατικών στην κοινωνική και πολιτική ζωή. Οι βιογραφικές πληροφορίες για τη μισανθρωπία και αλαζονεία του προέρχονται από σχετικές απαξιωτικές διατυπώσεις του. Πολύ δημοφιλής η ρήση του *Τὰ πάντα ῥεῖ*.
- 2 Ο **πόλεμος** (έρις, ανταγωνισμός) είναι προσφιλής μεταφορά στον Ηράκλειτο. Ως δράση και αντίδραση αντίθετων δυνάμεων, εξασφαλίζει κατά τον Ηράκλειτο την αλλαγή, την τάξη και την αρμονία του κόσμου. Είναι η σύγκρουση ανάμεσα σε ζεύγη αντίθετων εννοιών και καταστάσεων που φέρνει όμως την αρμονία (λ.χ. *βίος-θάνατος, ἀρχή-πέρας, κόρος-λιμός, δίκη-ἔρις, εἰρήνη-πόλεμος*). Εκφράζει τη συνεχή αλλαγή όλων των πραγμάτων και των καταστάσεων, τον μετρημένο ανταγωνισμό στον φυσικό και στον κοινωνικό κόσμο. Ο πόλεμος, δηλαδή η σύγκρουση, που διέπει όλα τα συμβάντα και ρυθμίζει τη λειτουργία της φύσης, είναι επίσης κοινός, δηλαδή καθολικός παράγοντας, που ρυθμίζει τις διαφορές και τις συγκρούσεις των ανθρώπων. Ενεργεί κατά ανάλογο τρόπο με τον λόγο («λόγον ξυνόν»), που συνέχει τους ανθρώπους και τον κόσμο.
- 3 **Όσοι μιλούν μυαλωμένα**: εδώ ο Ηράκλειτος τονίζει τη σημασία του νου, της κοινής λογικής, που είναι κοινό κριτήριο όλων των ανθρώπων, και τον παρομοιάζει με τον νόμο από τον οποίο αντλεί κύρος η πολιτική κοινότητα. Ο **νόμος** πρέπει, όπως και ο **λόγος**, να είναι απρόσωπος, αμερόληπτος και οικουμενικός.
- 4 **Γιατί όλοι οι ανθρώπινοι νόμοι... έναν νόμο, τον θείο**: κατά τον Ηράκλειτο, το κύρος των ανθρώπινων νόμων είναι περιορισμένο, αφού αυτοί διαφέρουν από πόλη σε πόλη και από εποχή σε εποχή. Οι ανθρώπινοι νόμοι αντλούν το κύρος τους από τον θείο, τον οικουμενικό νόμο που συμφωνεί με τον Λόγο.
- 5 **Ο λαός**: έτσι αποδίδεται η λέξη *δήμος*, δηλαδή το σύνολο των πολιτών που ζουν σε μια οργανωμένη πολιτική κοινωνία, την πόλη-κράτος.
- 6 **Νόμος**: εδώ νοείται ως «νόμιμον», δηλαδή κάτι σύμφωνο με την παράδοση, το συμβατικό.
- 7 **Καλή διακυβέρνηση**: ο Δημόκριτος ήταν δημοκρατικός και πίστευε στην πολιτική σύμπνοια των πολιτών. Αναφέρεται εδώ σε μια ευνομούμενη και δημοκρατική πόλη, όπου οι πολίτες έχουν ενεργό συμμετοχή στα κοινά και η ατομική ευδαιμονία εξαρτάται από την ευδαιμονία της πόλης.
- 8 **Το κοινό καλό**: κατά την έκφραση του κειμένου, το *χρηστὸν τοῦ ξυνοῦ*, είναι ο λόγος ύπαρξης της δημοκρατικής πολιτείας.

Ο Δίας (Ζeus) ήταν θεός του Ουρανού και η ενσάρκωση του υπερανθρώπινου νόμου. Οι κεραυνοί του ενδυναμώνουν τη θεϊό Δίκη. Εδώ, σε ζωγραφική απεικόνιση της εποχής που άρχισε η ελληνική φιλοσοφία, νικά τον Τυφώνα, ο οποίος παριστάνει την αταξία (Μόναχο, Αρχαιολογικό Μουσείο).

Ο Ερμής ζυγίζει τον Αχιλλέα και τον Έκτορα (ψυχοστασία). Σκηνή από τον Τρωικό πόλεμο (*Ιλιάδα* Χ, 271-6). Στο αριστερό μέρος ο Δίας, κρατώντας τους κεραυμούς, παρακολουθεί την κρίση, ενώ στο δεξιό μέρος εικονίζεται η Αθηνά ή η Θέτις. Η ανθρώπινη αρετή της ανδρείας κρίνεται με τα κοινά μέτρα και σταθμά. Από ελληνικό αγγείο, 6ος αι. π.Χ.

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

ΔΗΜΟΣ: 1. λαός, 2. συγκέντρωση λαού.

ΛΟΓΟΣ: 1. οτιδήποτε λέγεται ή γράφεται, 2. αναφορά, φήμη, δόξα, 3. υπολογισμός και εκτίμηση, 4. αιτία, λόγος, επιχείρημα, 5. ανταπόκριση, σχέση αναλογίας, 6. γενική αρχή ή κανόνας, 7. λογική ικανότητα.

ΝΟΜΙΜΟΝ: δίκαιο

ΝΟΜΟΣ (από το νόμω):

1. νόμος, 2. έθος, συνήθεια, 3. συνθήκη.

ΠΟΛΙΣ: 1. πολιτεία/κράτος, 2. πολιτική κοινωνία.

Αποσπάσματα ιερού νόμου από την Ακρόπολη των Αθηνών, 485/4 π.Χ. (Επιγραφικό Μουσείο, ΕΜ 6794). Οι αρχαίοι χρησιμοποιούσαν οργανικά και ανόργανα υλικά γραφής, όπως τα θραύσματα από αγγεία (όστρακα), οι λείες πέτρες, πλάκες από σχιστόλιθο και μέταλλα, αλλά έγραφαν και σε πινακίδες από Εύλο, σε φύλλα δένδρων, όπως ο πάπυρος, και σε δέρμα.

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

1 Η αξία της δημοκρατίας

Η φτώχεια στα δημοκρατικά καθεστώτα είναι τόσο προτιμότερη από τη λεγόμενη ευημερία που εξασφαλίζουν οι τύραννοι όσο προτιμότερη είναι η ελευθερία από τη δουλεία.

(Δημόκριτος, απόσπ. 251)

2 Πειθώ Λόγου, Νόμος και ανθρώπινες πράξεις

Όποιος χρησιμοποιεί, για να προωθήσει την αρετή, τις παραινήσεις και την πειθώ του λόγου, θα 'χει καλύτερα αποτελέσματα, παρά αν χρησιμοποιήσει τον νόμο και τον καταναγκασμό. Γιατί είναι πολύ πιθανό να αμαρτάνει κρυφά εκείνος που μόνο ο νόμος τον αποτρέπει από την αδικία, ενώ εκείνος που οδηγείται από την πίστη στο πρόπον, δε θα κάνει τίποτα άπρεπο ούτε κρυφά ούτε φανερά. Γι' αυτό, όποιος κάνει το σωστό με σύνεση κι επίγνωση αναδεικνύεται γενναίος και ευθύς άνθρωπος.

(Δημόκριτος, απόσπ. 181)

3 Νόμοι, ελευθερία και ανθρώπινες κακίες

Οι νόμοι δε θα εμπόδιζαν τους ανθρώπους να ζουν όπως θα ήθελε ο καθένας, αν οι άνθρωποι δεν έβλαπταν ο ένας τον άλλο· διότι ο φθόνος προκαλεί την έναρξη της διαμάχης.

(Δημόκριτος, απόσπ. 245)

ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ - ΕΡΓΑΣΙΕΣ

- 1 Τι είναι ο πόλεμος, σύμφωνα με τον Ηράκλειτο, και πώς επηρεάζει τη φύση και την κοινωνία;
- 2 Να εντοπίσετε αντιθέσεις, αναλογίες και μεταφορές στα αποσπάσματα του Ηράκλειτου.
- 3 Για ποιο λόγο αποκαλείται «σκοτεινός φιλόσοφος» ο Ηράκλειτος;
- 4 Πώς εξασφαλίζεται η ευημερία της πόλης σύμφωνα με τον Δημόκριτο; Συμφωνεί με την άποψη του Ηράκλειτου για το κύρος του νόμου (κείμενο 2β);

- 5 Ποια σημασία, από αυτές που σημειώνονται στο γλωσσάριο, έχει η λέξη «λόγος» στα παρακάτω αποφθέγματα προσωκρατικών φιλοσόφων;

λόγος ἢ ἐν τὸ σοφὸν (Ηράκλειτος).

«ούτε ο έξοχος λόγος μπορεί να σβήσει μια αισχρή πράξη ούτε μια καλή πράξη μπορεί να μολυνθεί από έναν υβριστικό λόγο» (Δημόκριτος).

ΘΕΜΑΤΑ ΓΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ Ή ΓΡΑΠΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

- 1 Αφού μελετήσετε τα αποσπάσματα του Δημόκριτου στα παράλληλα κείμενα (1), (2) και (3), να σχολιάσετε αν οι πολιτικές του απόψεις συνδέονται με την ηθική του και αν έχουν ισχύ στην εποχή μας.

- 2 «Οι σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους, των ατόμων και των ομάδων, ιδιαίτερα μάλιστα των κρατών, προσδιορίζονται, κατά βάση, από μία επιθυμία αναγνώρισης, που συνεπάγεται, κατ' ανάγκη, περιπλοκή σε αγώνα ζωής και θανάτου: η καθεμία από τις ανταγωνιστικές δυνάμεις φέρνει την άλλη σε κίνδυνο» (Θ. Βέικος, *Εν πολέμω*, Αθήνα 1993, σελ. 27).

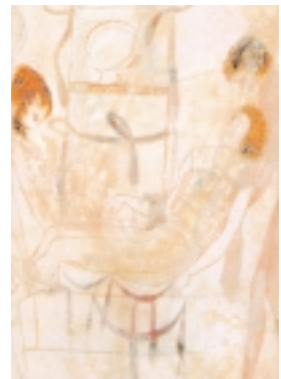
Συζητήστε το θέμα της ανταγωνιστικότητας και της διαπάλης στην κοινωνία και στα κράτη, το οποίο τίθεται στο παραπάνω κείμενο.

ΔΙΑΘΕΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

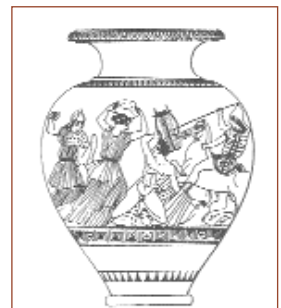
Να μελετήσετε τις παράπλευρες εικόνες και να σκεφτείτε σε ποιο θέμα αναφέρονται και ποια συναισθήματα εκφράζει καθεμιά. Να χωριστείτε σε δύο ομάδες και να συγκεντρώσετε παραδείγματα εικαστικών και λογοτεχνικών έργων που έχουν ως κύριο θέμα τους τον θάνατο ή τον πόλεμο (π.χ. ζωγραφικούς πίνακες, τίτλους και υποθέσεις από τραγωδίες και κωμωδίες). Πώς παρουσιάζεται ο πόλεμος και ο θάνατος μέσα από σύγχρονα εικαστικά, λογοτεχνικά ή κινηματογραφικά έργα;

Ε. Μουνκ (1863-1944), *Η κραυγή*. (Όσλο, Εθνική Πινακοθήκη). Το πιο χαρακτηριστικό έργο του Νορβηγού ζωγράφου και χαράκτη στο οποίο ο ρυθμός των χρωμάτων και των γραμμών, οι οποίες στροβιλίζονται, απεικονίζουν απόγνωση και αγωνία. Το πρόσωπο είναι παραμορφωμένο, θυμίζει το πρόσωπο του θανάτου και εκφράζει την πνευματική αγωνία του καλλιτέχνη.

Ο θάνατος και ο Ύπνος μεταφέρουν το σώμα ενός πολεμιστή στο μνήμα του. Αττική λευκή λίκυθος γύρω στα 430 π.Χ.

Ο θάνατος του Ορφέα. Ερυθρόμορφο αγγείο (Robinson, Κατάλογος αγγείων Βοστώνης).

Ανακεφαλαίωση

Στο κεφάλαιο αυτό:

- 1** Γνωρίσαμε ποιοι είναι οι **Προσωκρατικοί**, γιατί ονομάστηκαν έτσι, ποια θέματα τους απασχόλησαν. Μελετήσαμε κείμενα δικά τους, που έχουν διασωθεί αποσπασματικά, σε ποιητικό ή σε πεζό λόγο, και είδαμε την εξέλιξη της μορφής και του ύφους της ελληνικής γλώσσας.
- 2** Διερευνήσαμε ιδέες κοσμολογικές, γνωσιοθεωρητικές, ηθικές και πολιτικές, είδαμε τον προβληματισμό των Προσωκρατικών για την παραδοσιακή θεολογία και γνωρίσαμε φιλοσοφικούς όρους, όπως λόγος, αναγωγή, επαγωγή, αναλογία.

Στην 1η ενότητα:

Συζητήσαμε τους όρους **αρχή**, **κόσμος**, **μύθος** και **λόγος**, όπως τους χρησιμοποίησαν οι πρώτοι Προσωκρατικοί, δηλαδή ο Θαλής, ο Αναξίμανδρος, ο Αναξίμανης αλλά και οι ύστεροι Προσωκρατικοί. Αντιληφθήκαμε την αξία της παρατήρησης και της έρευνας με την οποία γνωρίζουμε την πραγματικότητα που μας περιβάλλει και δημιουργούμε πολιτισμό. Είδαμε ότι οι Προσωκρατικοί προσπάθησαν πρώτοι να εξηγήσουν τον κόσμο όχι με τους μύθους και την παράδοση, αλλά με επιχειρήματα και κριτικό λόγο. Μερικοί από αυτούς, και συγκεκριμένα ο Θαλής, ο Αναξίμανης, ο Ηράκλειτος, εξήγησαν την αρχή του κόσμου με υλικά στοιχεία (νερό, αέρας, φωτιά, γη), άλλοι, όπως ο Αναξίμανδρος, ο Πυθαγόρας, ο Εμπεδοκλής, ο Δημόκριτος, ο Αναξαγόρας, με αφηρημένες έννοιες (άπειρο, αριθμός, ρίζωμα, άτομο, λόγος, νους).

Στη 2η ενότητα:

Γνωρίσαμε τον προβληματισμό των Προσωκρατικών για τη **γνώση** και τα όριά της. Γνωρίσαμε τον ποιητικό λόγο του Παρμενίδη και τον προβληματισμό του για τη σχέση της γνώσης με την αλήθεια και την πλάνη, καθώς και τον προβληματισμό του Εμπεδοκλή για τα όρια της γνώσης. Είδαμε τη διάκριση της γνώσης από τον Δημόκριτο σε γνήσια και σκοτεινή, τη σχέση της με τις αισθήσεις και το νου, με την εμπειρία και τη νόηση. Διαπιστώσαμε ότι ορισμένοι Προσωκρατικοί μιλούσαν για τη σχετικότητα της γνώσης και της αλήθειας και επισημάναμε τη διάκριση της γνώσης από τη γνώμη (**δόξα**) και την εικασία.

Στην 3η ενότητα:

Διερευνήσαμε το θέμα των ηθικών **αρετών** και τη σύνδεσή του με την ατομική και κοινωνική ευτυχία, όπως το έθεσε ο Δημόκριτος. Διαπιστώσαμε την αξία της **φρόνησης**, της **αυτογνωσίας**, της **αυτάρκειας** και της **μετριοφροσύνης** στη ζωή των ανθρώπων μέσα από τα κείμενα αφενός του Δημόκριτου, ο οποίος θεωρούσε την ευθυμία (την ψυχική γαλήνη) ως αγαθό και σκοπό ζωής, και αφετέρου του Ξενοφάνη, ο οποίος τόνισε την αρετή της **σοφίας**.

Στην 4η ενότητα:

Γνωρίσαμε ποια σημασία έδινε στον **πόλεμο** ο Ηράκλειτος. Γι' αυτόν ο πόλεμος, δηλαδή η σύγκρουση και η συνύπαρξη των αντιθέτων, είναι κινητήρια κοσμική δύναμη μιας συνεχούς μεταβολής στο σύμπαν, αλλά και ρυθμιστικός παράγοντας στις σχέσεις των ανθρώπων και των κρατών, με την έννοια της άμιλλας και του ανταγωνισμού (κοινωνική δύναμη). Είδαμε τις απόψεις του Ηράκλειτου αλλά και του Δημόκριτου για την αξία του νόμου και της δημοκρατίας, καθώς και για τη σχέση **νόμου** και **δικαιοσύνης** στο πλαίσιο της πόλης-κράτους.